

Навоий меросини муаззам уммонга ўхшатишади. Зангори осмон остида чайкалиб турган бахри мухитнинг шиддаткор тўлкинлари куёшнинг мунаввар нурлари билан коришиб, борликка ёркин ифор таратади. Кўзни камаштириб, кўкка ўрлаётган томчиларнинг хар бирида илохий нур жилваланади. Навоий мероси ана шундай бокий, мафтункор. Бу табаррук зот ижодини ўрганган кишиларнинг кайта-кайта хайратга тушавериши сабаби хам шунда. Хар бир тамаддуннинг ўз бунёдкорлари бўлар экан. Яратганнинг бандаларига мархаматими, ё шунчаки тасодифми, тарих зарварикларида уйғониш — инсониятнинг олтин асри номи билан кайд этилган IV асрда — айнан Алишер Навоий яшаб ижод килган даврда дунёнинг нариги чеккасида яна бир дахо ижодкор (не ажабки, унинг номида хам шер бор) Леонардо да Винчи (1452-1519) яшаётган эди. Рассом, олим, шоир, хайкалтарош, мухандис, ихтирочи, архитектор, мусикачи бўлган италиялик дахонинг хаёти килган кашфиётлари жуда кўп марта тадқиқ этилган. Хаёти баётига, баёти хаётига айланган бобокалонимиз дахоси хам Леонардоникидан асло кам эмас. Факат етарлича тадқиқ этилмаган холос.

Навоий хам барча фанлар билан шугулланди — илми нужум, мусика, табобат, лугатшунослик, ўк отиш санъати, адабиёт назарияси, кушлар хаёти — зоология. Хусусан, унинг тасвирий санъатда хам машқлар килиб тургани, хатто Хусайн Бойкаронинг суратини чизгани хакида манбалар гувоҳлик беради. Леонардонинг сирли табассуми (Мона Лиза) каби Навоийнинг ўз кўли билан чизган занжирбанд шер сурати хам мана беш асрдирки, такрор-такрор мунозаралар манбаига айланиб келади. Бу буюк зот мусика илмида хам ноёб истеъдод сохиби бўлиб, бир канча куйлар ижод килган. Шунингдек, бош меъмор сифатида ўз маблагги хисобидан кўприк, тегирмон, хаммом, бог, макбара, масжид, шифохоналар барпо этди, ариқлар каздирди. Бунёд этган иншоатларининг аксариятининг тархини ўзи чизди, тузатди.

«Лисон-ут-тайр»да (насрий баёни) ўқиймиз: «Инсон кўнглини турли билимлар хазинаси килди ва бу тилсим ичида Аллох ўзини яширди». Не ажабки Навоийнинг ёзганлари хам шунчаки шеърий хавас ёки биргина маъно англатувчи сўзлар кетма-кетлигидан иборат эмас, рамзий-мажозий мазмуни кўп катламлидир. Хар бир байти мўъжизага менгзагулик сатрларидан илохий донишмандлик уфуриб туради. Шеърият султони тахайюл отида шунчалар узокларга парвоз этолганки, унинг олдида нафакат тезлик, балки вақт — асрлар хам чикора. Масалан, манзумаларида даври учун бутунлай бегона бўлган турли тимсоллар (образ) учрайдики, гўё Навоий тафаккур галадонида бунёд бўлган илмий кашфиётларини, башоратлари ва фаразларини сатрлари катига сингдириб юборгандек. Масалан, мутафаккирнинг гўзал газалларидан бирида шундай сатрлар мавжуд:

Хилъатим то айламиш жонон кизил, сариг, яшил,
Шулаи охим чикар хар он кизил, сариг, яшил.

Шишадек кўнглимдадур гулзори хуснинг ёдидин,
Тободонинг аксидек алвон кизил, сариг, яшил.

Газалда инсон рухий холатлари нозиклиги, сирлилиги, ташки дунё ва одам сурати билан

уйгунликда экани жуда нозик холатда тасвирланган. Шоир танлаган уч ранг кизил, сарик, яшил — ўзининг барча товланишлари билан номоён бўлади. У гарчи ёр тавсифига багишланган бўлса-да, юкоридаги сатрларни ўкиб, сизнинг хаёлингизда ҳам бугун бутун дунёда машиналарнинг катновини тартибга солиб турган светафор гавдаланганига шубха йўқ. Тўгри, бир карашда бу шеър ва светафорнинг бир-бирига умуман алоқаси йўқдек туюлади. Аммо ранглар силсиласи, уларга юкланган вазифа иккисини бир-бирига боглаб турганини илгаш у қадар кийин эмас. Маълумки, кизил ранг тақиб белгиси, ёр дастлаб ошиқнинг севгисини рад этади, ноз қилади. Сарик ранг тайёргарлик, ошиқнинг ранги саргайиб фиғони кўкка ўрлайвергач, жононанинг кўнгли ҳам унга илий бошлайди. Яшил ранг бу йўл очик дегани. Газалда ҳам ёр турфа ранглардаги кийимларда кўриниш бериб, ошиқнинг кўнглини эзади. У яшилликка бурканганда васл айёми бошланади. Дарвоқэ, Навоий байтларида илк бор номоён бўлган бу рамз — светафор америкалик олим Гаррет Морган томонидан 1916 йилга келибгина кашф қилинди.

Энди мана бу сатрларга (Фавойид-ул-кибар) эътибор қаратайлик:

Нега таркинг этмай, эй чархки: шому ахтарингдин —
Кародур юзинг, валекин... ок эрур юзингда холинг!..

Мазкур байтнинг иккинчи мисрасида фототасвир ибтидоси — негатив кўринишлар (ок рангнинг кора, кора рангнинг ок бўлиб кўриниши) хақида гапирилади гўё. Ўрни келганда эслатиш жоиз, биринчи фотоаппарат француз олими Луи Жак Даггер томонидан 1839 йилда кашф қилинди. Илк негативлар ҳам айнан шу йили Фокс Тальбот томонидан ихтиро этилди. Навоий эса улардан деярли 350 йил олдин бу ҳақда маълумот берибди.

Барчага яхши маълум, 1928 йилда Тошкентда ихтирочилар Б.Грабовский ва И.Белявскийлар электр-нур ёрдамида ҳаракат қилаётган тасвирни бир жойдан узатадиган ва қабул қиладиган аппарат яратиб, уни муваффақиятли синовдан ўтказдилар. Юртимиз пойтахти телевидениё ватани сифатида тан олинди. Аммо Навоий улардан ҳам анча йиллар олдин буни кўра олганди. Сўзимиз исботи учун «Фарход ва Ширин» достонидан олинган куйидаги мисраларни келтириш кифоя:

Гаройиб кўп хувайдо бўлгусидир,
Бас, анда шакл пайдо бўлгусидир...

Кўруниб ҳар замоне — кўзга бир шакл,
Кўз олгоч — бўлгусидир ... ўзга бир шакл!..

Чу бўлди жилвагар ошкор юз нав Ъ,
Анга ҳам бўлгуси — тимсол юз нав Ъ!..

Маълумки, экранда кадрлар бир секундда 24 мартаба алмашади ва жонли тасвир кўринади. Шакл бу кадрлар десак, уларнинг алмашинувидан турли-туман гаройиботлар, жонли суратлар, рангин киёфалар силсиласи номоён бўлади. Энг ажабланарлиси, Навоий бу қурилмани ҳам ўз холича «Ойнаи жаҳон» деб номлайди. Фарход узок Арман

Ўлкасининг маликаси Шириннинг хусну жамолини айнан шу восита оркали кўриб, унга махлиё бўлиб қолади.

«Фарход ва Ширин» достонини мутолаа қилишда давом эцак, бугун тилимиз анча келишиб қолган XX аср яратикларидан бири — роботлар ҳақидаги сатрларга ҳам кўзимиз тушади:

Бўлур дарвоза ичра ошкоро,
Темур жисмики қилмиш пайкар оро.

Эрур одамга монанду мушобих,
Илгида темурдан ёй қилиб зих.

Ва лекин ушбу пайкар рой то фарк,
Бўлиб ўтдек темур ўрчин аро гарк.

Маъноси шундай: «У одамга жуда ҳам ўхшар, қўлида ўткир ўк тортилган темир ёйни ушлаб турар эди. Бошидан оёқ совутга ўралган бу темир одам ич-ичидан ёниб турарди».

Хамсанинг тўртинчи достони «Сабъаи сайёра»да эскалатор ва лифт ҳақидаги фаразларни ўқиган машур шарқшунос олим Бертелс ҳам хайрат огушида қолганини яширмаган экан.

Поялар макдамида бўлгай паст,
Айлагай бир-бири юзига нишаст.

Чун секиз поя катъ бўлди тамом,
Айлагач шох ўз ерида маком.

Яна ул поялар баланд ўлгай,
Тахтидин шох бахраманд ўлгай.

Ким, қаён шах бўлур нишотангез,
Оз ишорат била югургай тез.

Маъноси шундай: «Шох бу тахтга чиқадиган бўлса, пиллапоялар унинг кадам қўйиши учун пасайиб, бир-бирининг устига ётади. Шох шу 8 поянинг хаммасини босиб ўтиб, ўз тахтига ўтиргач, у зиналар яна баланд кўтарилади. Шох қай тарафга қараб ўтиришни хоҳласа, озгина ишорат қиёя. Тахт ўша тарафга қараб айланади». Бу ерда кейинги асрларнинг, янаям аниқроғи — 1892 йилда америкалик кашфиётчи Жесси Рено томонидан ясалган эскалатор ҳақида гап кетаётганига шубҳа йўқ.

Хамсанинг бешинчи достони бўлмиш «Садди Искандарий» ҳам бундай тимсол ва мажозлар билан тўла. Масалан, Искандарнинг сув тубига тушиш учун шишадан махсус ноёб аппарат ясагани ҳикоя қилинади:

Килиб сув тубин кўрмак андишае,
Хамул хикмат ахли ясаб шишае.

Кириб шишага ранжу ташвир ила,
Анинг огзин беркитиб кийр ила,

Танобеки, бўлгай неча минг кари,
Эшилган, келур чоғда дарё сари

Бир учин килиб шиша даврига руст,
Яна бир учун туттуриб элга чуст.

Бу янглиг килиб чўкти дарё куйи,
Ани каърига чекти дарё суйи.

Гаройибки, дарёда бўлгай нixon,
Анга зохир ўлди жахон дар жахон.

Маъноси куйидагича, «Сув тубин кўриш орзуси (Искандарда) тугилди. Олимлар тез орада шишадан бир идиш ясадилар. Искандар хавф-хатар билан шиша ичига кирди. Унинг огзини мум ва пўкак билан мустахамладилар. Денгиз суви уни ўз каърига тортиб кетди. Шундай килиб, сув тубида номаълум бўлмиш бутун гаройиботлар бошдан оёк намоён бўлди». Тасаввур кудратини карангки, Навоий — батискафни ихтиро қилган (1948 йилда) швейцарялик олим Огюст Пикардан роппа-роса 463 йил олдин сув тубига тушувчи қурилма, унинг шакли, қисмлари хақида ёзиб қолдираяпти.

Навоий асарларида бугунги замонавий автомобилларнинг мотори-двигетилига ўхшаш нарса хақида ҳам сўз кетади:

Ичинда намудор андок тилсим,
Ки ул хуффа қунжида бир рўй жисм.

Киши хайъати бирла жунбушнамой,
Ул оташгоҳ ичра хароратфизой.

Ясаб олида дам била кўрае,
Хамул кўра жисмида мошурае.

Чу ул кўрау дамга айлаб ситез,
Бу мошура нафхи килиб шула тез.

Сатрларнинг насрий баёни шундай: «Тилсим чуқурнинг бир бурчагига жойлаштирилган бўлиб, кўринишидан одамнинг гавдасига ўхшайди. Ўша кишининг хайбатига ўхшаган тилсимнинг қайнашидан ўтхонада харорат ҳосил бўлади. Ўшанинг ёнида бир дам билан кўра бор, шу кўрага хаво берадиган бир най ўрнатилган. Шу дам билан кўранинг халиги найи орқали пуфланиб, унинг ичидаги олов билан туташтирилади».

Кейинги саҳифаларда бугун уйларимизга ҳам иссиқлик ҳам муздек ҳарорат бахш этиб турувчи кондиционер (1915 йилда француз олими Жанн Шабаннес биринчи кондиционерга патент олган) ҳақида гап кетади:

Ки ҳар сори лавҳе эрур таъбия,
Бирида елу бирда ўт таъмия.

Маъноси шундай: «Чохнинг икки ёнига яхшилаб караса, бирига ўт, иккинчисига ҳаво деб ёзиб кўйилган. «Фарход ва Ширин»дан олинган мана бу байт ҳам унга ҳамоҳанг жаранглайди:

Кетурдилар ҳакими нуқтадони,
Билик бирла жаҳон ичра жаҳоне!..

Килиб тунни — ёруг, кунни қоронгу,
Сувдин — ўт ёндуруб, ўтдин — сепаиб сув.

Маълумотларга кўра, 1763 йилда илк бор урушда кимёвий-бактериологик қуролдан фойдаланилган. Ўшанда ҳам европалик истилочилар Америка қитъасида ҳинду қабилаларини бўйсундириш учун эпидемия тарқатувчи касалликдан фойдаланишади. Навоий эса ХВ асрадаёқ хотирани йўқотувчи, кишини манқуртга айлантирувчи кимёвий восита ҳақида маълумот берган:

Бориб тушти аъдо аросига ҳуст,
Азим ун чикорди тегиб ерга руст.

Деган тўрт иш тутти андин вужуд:
Садоу афан, ис била ўту дуд.

Садо ботил этти фусунларни пок.
Ўти куйдуруб қалъани қилди хок.

Фусунгар юзин дуди этти қаро,
Иси кўймади нуқта хотир аро.

Маъноси шундай: «Қоптоқсимон қурол осмонга ўқиб, душманнинг бошига етди ва ерга қаттиқ тегиб, портлади. Ундан даҳшатли садо чиқди. Яна сарқаш ўт, қоп-қора тутун ва бадбўй хид чиқарди. Садо сеҳрларни тамоман ботил қилди, емирди. Ўт ҳаммаёқни куйдириб, қалъани ҳароб айлади. Тутун сеҳрларнинг юзини қорайтирди. Хид уларнинг миёсидаги хотирани йўқотди».

Одатда даҳолар ўз ўлимини олдиндан билади, дейишади. Рус шоири Александр Пушкиннинг (дуэлда вафот этган) «Евгений Онегин» асарида Ленский образида ўз ўлими манзарасини тасвирлагани, Шох Машраб (Балх ҳокими Маҳмуд Катагон томонидан 1711 йил дорга осилади) нинг «Мансури Халлождек ичир шароби антахур, Чарх уриб йиглаб турурман ушбу дам дор остида» деб нола қилиши ҳам сўзимиз исботи. Навоий ҳам бундан

мустасно эмас, албатта. У ўзининг «Фавойид ул-кибар» — «Кексалик фойдалари» девонида 45-60 ёшни умрнинг киши хисоблайди. Олтмиш ёш хакида гапирганда «жон бермок» истилохини истифода этади. Хўш, ўйлаб кўрингчи, Навоийнинг устози Лутфий 99 йил умр кўрганида, Навоийга бу ёшда ўлим хакида гапириш нега керак бўлди экан?..

Такдирнинг ажаблигини карангки, у ҳам роппа-роса олтмиш йил умр кўрди. Манбаларда ёзилишича, Навоий бошка мулозимлар билан 1500 йил 29 декабр куни Астрабод юришидан кайтаётган Хусайн Бойкарони кутиб олгани чиқади. Шох билан кўришаётганда, Бойкаронинг кўлига йикилади. Навоийни тезда Хиротга олиб келишади. Шоирда сакта (инсульТ) касали аломатини пайкаган тарихчи Хондамир ўша захотиёк кон олишни тавсия қилади. Аммо табиб Абдулхай Туний бунга карши чиқади. “Хиротдаги табиблар йигилишида хал қиламиз”, дейди у. Бойкаро ҳам кон олинглар, деб буюрганида вақт кўлдан берилган эди. Шоирнинг томиридан кон чикмайди. Шу тарика 1501 йилнинг 3 январ куни бу ёруг олам ўзининг яна бир назари йўқ дахоси билан видолашди.

Таажжубланарлиси, шоир анча йиллар аввал ёзган шеърларидан бирида ўзининг ўлими манзарасини ҳам чизганди. «Бадоеъ ул-васат» — «Ўрта ёш бадеалари» асарида “Йўлида кош мени пора-пора қилгайлар, Ки халк холима бир-бир наззора қилгайлар” матласи билан бошланувчи газалда улкан қалб сохиби шундай нола қилганди:

Бу дард илаки ўлармен, мараз чу зохир эмас,
Табиблар бу балога не чора қилгайлар.

Дархакикат, Навоий ҳақ бўлиб қикди, табиблар касалга чора топа олмадилар. Орадан йиллар, асрлар ўтди. Хамма даврларда ҳам халк бу буюк зот дахоси олдида бош эгди, шеърларини ёдлаб, узун тунларда фарзандларига маъно-махзанини тушунтириб беришдан чарчамади. Кабрини зиёрат қилиб, обод этиб турди. Дарвоқе, жафоқаш афгон юрти XX асрда уруш ўчоғига дўнишини, ўз кабрининг харобага айланишини ҳам Навоий беш аср наридан кўриб, билиб тургандек:

Чун кулар ёни сўқилган жисму зоримни кўриб,
Йиглайму ёни емирлган мозоримни кўриб.

Албатта, юкорида санаб ўтилган тимсоллар, рамзлар, ўз даври учун гайриоддий бўлган қурилмалар, башоратлар Навоий ижодида беҳисоб. Баланд минора устига ўрнатилган бугунги параболек ва спутник антенналарига ўхшаш қурилмалар, дунёнинг нариги чеккасидаги инсон билан тўғридан-тўғри бир-бирини кўриб турган холда (вебкамера орқали) мулоқотда бўлиш, компьютер, интернет, кишининг май ичган-ичмаганини аниқлаб берадиган восита, кибернитика ҳамда яна бошка турли гайриоддийликлар хусусидаги фаразлар шулар жумласидан. Яна хатто XXI аср одамлари тасаввур доирасидан ҳам ташқарида бўлган антика тимсоллар, фаразлар учрайдики, хайратланмай илож йўқ. Агар уларнинг муқобилини бугун ҳам учратмасак, буни замонавий фан ва техниканинг нокислигидан деб билиш лозим.

Дархакикат, олимлар таъкидлаганидек, Навоий ижоди мухташам бир қаср, барча унинг ёнида айланиб юрибди холос. Модомики, бепаён тафаккур сарҳадларини фатх эта

олган шеърият сохибкироннинг олтин мероси миллат рухини тарбиялар экан, унинг ижодини ижоди каби комусий равишда тадқиқ ва таҳлил этиш, бу жараёнда, айникса, ёшларда рағбат уйғота олиш бугунги куннинг энг асосий вазифаларидан бири бўлиб қолаверади.

Иномжон Абдиев